

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԻԱՊԵՏ ԲԵՐԻՈՂ

ԵՐ ԻՐ ԵՐԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Էմբոն-ման-նա-ն)

10. Զաւ ընդդէմ Պատկերամարտից: Լոյս-կապ եւ պրանշելի գրուածք մը, որուն մրցակից մը հնուութեամբ եւ հմուտութեամբ դժուարին է գտնել նոյն իսկ յոյն եւ լատին գրականութեան մէջ այս-շափ կանուխ ժամանակէն: Վրթանէս տողած է զայն ժամանակակից հայ պատկերամարտից դէմ, ուր ջերմ եռանդով, մեծ յաղնջութեամբ, զօրեղ փաստերով կը հերքէ հակառակորդ կողման բոլոր աւարկութիւնները, կը պարզէ քրիստոնէական ողջամիտ վարդապետութիւնը պատկերայարգու-թեան վրայ, կը շատագոյն ազգային դարաւոր աւանդութիւնը եւ համոզումը այս նկատմամբ, բերելով ի մէջ ընհանուր եկեղեցական եւ ազգային գրականութիւնն եւ պատմութիւնէ շահագրգիռ վկայութիւններ եւ դէպքեր:

Վրթանէս գրած է գրութիւնն նամակի ձեւով Զ. դարու վերջին կամ Է. դարու առաջին տասնեակին, երբ ի Հայո Մովսէս Եղեկաբեցւոյ (574—604) օրով յուզուեցաւ ինքիւր ընդդէմ պատկերներու, որուն վրայ յայտնի անխորհու-թիւններ ալ կ'ընէ Վրթանէս. եւ աւելի մանրա-մանուկութիւններ աւանդած է Յովհ. Մարագոմեցի իւր առ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ կողմանց թղթին մէջ, զոր պահած է մեղի Մովսէս Կաղանկատուացի:

1 Ճեազարաց մէջ (ինչպէս մը Մատենադարանի Թ. 446 մէջ. Յոսեփ, էջ 206) Խառաքիւր կը կրէ. «Վրթան-նիսի քեղեղոյ յաղագս պատկերամարտաց», Յուգլիի մը համաձայն երեք օրինակ կը գտնուի Վենետիկի Միխիթ. Հուսեփան մէջ, ուսկից հանելով հրատարակած է Է. Դ. Զ. Սահակեան «Պաղպառ բարեխոսութեան օրրոց եւ ընէտար նոցա եւ զպատկերն մեծաբնւոյ դրաց (Վենետ. 1852) Յաւելուածին մէջ (էջ 325—342): Յերոնիմոս կը յիշատակէ Էջմիածնի գեորգ. Յուգ. Թ. 102 Ճեազարին ստա-րագրութեան մէջ (Երեւոյ. Դ. 1858, էջ 267) «Վրթանէս քերթոյն յաղագս պատկերամարտաց», սիւրբն է «Քանգի զպատկերաց օրինակ նախ Մովսէս արար...», որ կը հա-մապատասխանէ Վենետ. հրատարակութեան 326 իջին՝ 27 սող սիւրբնէ ի բաց թողլով:

2 Մանր նկարագրութիւն մը բովանդակութեան տալած է Է. Յաւելան՝ Յոսեփ, էջ 206—207: — Վրթանէս լատ մեծ հմուտութեամբ հաւաքած է հաս ի մի սուրբ Լարց գրուածներէն եւ Եւսեբայ Եկեղ. պատմութիւնէն այն առն զկայուցիւնները, որոնցմով ապա Է. դարու կուե-ցան յոյն Լարց պատմագրութեանց գէմ. Է. օր. Եւսեբու-սէն, Սեբերիանոսէն, Ոսկերթաբէն, Գրիգոր Լուսաւ-որդի աղօթքէն (առ Ագաթանգեղոս), էջ 331 — Ագաթ. ապ. Վենետ. 71): Անկէ աւելի ի մէջ բերած է Է. դարու Բ. կիսուն Նիկիոսի պատկերաբը իւր ընդդէմ Եւսեբայ Հալաճառութեան մէջ, ուր Նիկիոսի Նման Վրթանիսի մեծ վկայութիւնը համարի Գրիգոր Լուսաւորդի խօսքերն առ Ագաթանգեղոս, եւ երեք վկայու-թիւն ի մէջ էլ բերէ յուշարեւ թարգմանութիւնն. J. B. Pitra, Spicilegium Solesmense completens Sanctorum Patrum. t. I. Parisiis, 1852, pp. 499—502:

Այստեղ ի դեպ կը համարինք քիչ մը մանրամա-նութեամբ նկատել պատկերայարգութեան դէմ ընդհանրապէս քրիստոնէայ աշխարհին, եւ մաս-նաւորապէս ի Հայո յուզումն ինքիւր՝ այսչափ կանուխ ժամանակէն, որով պատշապանած կ'ըլլանք նաեւ Վրթանիսի գրուածքին վաւերականութիւնը Սարգիսովիկի եւ այլոց դէմ:

Ուսուցչապետն Յ. Սարգիսովիկի նկատելով թէ գրութեանն մէջ ջերմ պայքար կը մղուի Պատ-կերամարտից դէմ, եւ պատկերամարտութիւնն առաջին անգամ Է. դարուն՝ Լեւոն Խաւարացւոյ (717—741) օրով յուզուեցաւ, կը համարձակի այս-պիսի վճիռ մը արձակել հարադատութեան դէմ. «Է. Գարեգին սոյն դարծը վրթանէս Բերդողի՝ հայ մատենագրի մը կու տայ, որ 581—594 տե-ղապահ եղած է: Կարծեմ թէ վրթանէս անոր համար չի կրնար դարձոյս հեղինակն ըլլալ, վասն զի խօսակցութեան առիթ տուողն յայտնապէս պատկերամարտութիւնն է. ապա ուրեմն առ Կա-նուխ Է. դարու կեսէն կրնայ ըլլալ»: Այս համո-զումը նաեւ այլուր դաւանած է քսին մ'անդամ: անուանելով գրուածքին հեղինակը «Սատ վրթա-նէս», Զարմանալի է որ իրեն համակարծիք եղած է եւ Է. Յաւելան գրելով թէ «ճառս չէ վրթա-նէս Բերդողի տեղապահի, այլ աւելի ուշ ժա-մանակի» (Յոսեփ, էջ 1157):

Բայց կ'անիրաւին յիշել մեծարոյ գիտնա-կանք ընդդէմ վրթանիսի եւ ընդդէմ ճշմարտու-թեան: Պատկերամարտութիւնը այդ ստուգիւ Է. դարու երկրորդ քառորդին (726) հանեց յերեւան իւր մելեգին զայրուցքը Լեւոն Խաւարացւոյ օրով, բայց իւր սկզբնաւորութիւնն քրիստոնէից մէջ ա-ռած էր արդէն Դ. դարուն, երբ Եվդիքայի 806ի ժողովքը մանաւոր կանոններով պատկերայար-գութեան առջեւն աւանդ փորձեց, Նոյն իսկ Վրթանիսի օրով նոյն յուզումը արժարած էր նա-եւ Գաղղիան, ուր Մարտիրոսի Սերենոս եպիսկոպոսը անխաբհաբք եռանդով մը պատկերներն եկեղե-ցիէն դուրս կը վտարէր, համարելով անոնց յար-գութիւնը կապալաւորութիւն, ինչպէս Գրիգոր Մեծ հաշնայապետի առ Սերենոս թղթին կը տեսնուի: Ըստ նկարագրական են Գրիգորի խա-բերը, զորոնք վարը առիթ պիտի ունենանք լու-լու: Նմանապէս Զ. դարուն Անատոս Սինայցիին եւ Է. դարուն Պեւոնդիոս եպիսկոպոս ջերմ կեր-պով կը շատագոյնէ իրենց գրուածոց մէջ այս յարգութիւնը ընդդէմ անարդողաց, որոնց թիւը մեծ եղած կ'երեւայ: Հարկ չկայ սակայն պատ-կերամարտութեան հնութիւնը ցուցնելու համար

- 1 Յու. Սարգիսովիկի. Էջմիածնի Աւետարան. Թարգմ.
- Է. Բ. Պիլեղեքեան, Վիեննա 1893, էջ 66:
- 2 Ար. էջ 66 ճան. 2 եւ էջ 73:
- 3 Lib. IX. ep. 9. *Sinait. Hefele, Konziliengeschichte*, III. Բ. ապ. էջ 366 եւն:
- 4 Նման. A. П. Лебедев, *Вспоминание Собора VI—VIII вв. в Мокша 1897*. стр. 131—137, առ Ար. Սիւրբուխի՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւո պատկերայարգութիւնը. Ա. Պե-տերք, 1904, էջ 8—10. եւ K. Schwarzlose, *Der Bilderstreit ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit*. Gotha, 1890.

Հեռուներ թափառիլ։ Տոհմային մատենագրութիւնը պահած է մեզ այս մասին գոհացուցիչ յիշատակարաններ, ամենայնիւ համամայն Վրթանիսի գրութեան հետ։

Միտ գնելով Վրթանիսի խոսքերուն, մեք կը տեսնենք թէ նա իր հանդէպ ունի համարին արդեաններ, բուսած հայրենի հողին վայր։ Հերձուած մը, որ կը նմանցուի Վանիքեցուց եւ Մարկիանոսաց (էջ 331), «որոնք յորժամ տեսնեն պատկերս դժգոհին զայրագնեալք եւ մատուցաւ թշնամանք» (էջ 332). աղանդ մը, որ տկամայ կը ձգէ մեր միտքը «պաշտօնականները, (Գրէր Թշ. էջ 73), խուժիկ Նետտորակները, որոնք նոյնպէս պատկերամարտ էին։ Ասոնց պարագայուն կը համարի Վրթանիս «պիղծն թաղէս եւ նսայի եւ ընդերք նոցան, որ եւ զտրովս ընդ իրեանս ի յետ կոտորցին, որպէս եւ զմեզդ» (էջ 339), Վրթանիսի այս տողերը մեզի զգալ կուտան նաեւ թէ իր օրով կենդանի էին գեւ պարագլուները, բայց աքսորքի մէջ։

Այս թէ որչափ միարան է այս տեղեկութեանց հետ ժամանակակից ուրիշ աւանանի վարչապետի մը՝ Եովհանէս Մայրապետեցւոյ վկայութիւնը առ Գառնի Մեծ կողմանց եպիսկոպոս թղթին մէջ։ Պատշաճ կը համարենք հոս ամբողջութեամբ զետեղել Եովհանէս այս թուղթը, որ ամբողջապէս նուիրուած է առաջնկայ խնդրոյ։

Աղանից Ռեւանանի եւ Նիդապար կաթողիկոսաց Կր. Կր. Կաթողիկոսաւորացի։ «Նհաս համբարին առ Նոսա (ի կողմանց Հայոց), էթէ ամանք պատկերս ոչ ընդունին. ամանք միտուածին ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն եւ ոչ պատկ գնեն հարսանեաց, յայս պատճառ թէ թահանայութիւնն բարձիւն է յերկրէ, Վասն որոյ, կը շարունակէ Պատմագիրը, Գառնի եպիսկոպոս Մեծ կողմանց խնդրեաց քրով ի Եովհանէս Վարդապետէ Հայոց զպատճառս իրացն. եւ նա արար հմուտ այն՝ շինարարացն այսոցն ստացալով էթէ Աղանդդ այդ յետ առաքելոցն երեւեցաւ, եւ պատկերամարտութիւն նախ ի Հռոմոս երեւեցաւ, վասն որոյ ժողով մեծ եղեւ ի Նիսորիս։ Հրամայեցին նկարել զպատկերս ի տան Աստուծոյ։ Բայց բարձրամտեալ նկարացն՝ զինքեանս գերազոյց կամէին լինել քան զաւանդան արուեստարարս եկեղեցականս եւ սակին, մեր արուեստս լոյս է. զի ծնրք եւ տղայք առհասարակ վերձանեն, իսկ զԳիրս օտարս սակաւք ընթեռնուն։

Ի Թուղթ Մեծ կողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերացն. նկարագրութեանդ՝ հայցուած ի Եովհանէս Մայրապետեցւոյ. առ Մ. Վարդանատուցւոյ՝ Բ. Թ. էջ 211—214. — Գառնի Մեծկողմանց եպիսկոպոս Եւլալու է յամենայն զեպոս 810ին ետքը, վասն զի ըստ մեր ծանօթութեան 560/70է մըջերը եպիսկոպոս էր կողմանց Գեւորգ (Գիրք Թշ. 81), որուն յաջորդած է հասանակաւարար Սիւսան, որ կը յերեւի 610ին Աբրահամու. առ Աղանիս թղթին մէջ (էջ 198)։

Հմուտ. Մեծին Գրիգորի տողերս առ Սերնոս եպիսկոպոս։ «Գեար չէիր կործանել այն բանը, որ եկեղեցեաց մէջ դրուած չէր պատկերս. Հարս այլ պարզապէս պատուելու համար։ Ուրիշ բան է պատկեր մը պաշտել, եւ ուրիշ բան է պատկերին վայր ներկայացուած պատմութեանն սորվել, թէ քնն է պաշտուածը։ Վասն զի անոնց համար, որոնք կարգու կրնան, գրուաքն ինչ որ կ'արժէ, նոյնպէս կ'արժէ եւ պատկերին անոնց համար, որոնք կարգու չեն գիտեր, այնու որ ասոր վայր ալ կը տեսնեն անուր, թէ իրենք ինչ ճամայ պէտք են բանէն եւ ոչ։

Աստուծո արմկալ կրկն լինի ժողով, եւ զննեալ արդարացոյցն զգրիւս եւ զվերձանոց եւ զմեկինս եւ եղին յառաջ քան զնկարիւս։ Իւր անոր մինչեւ Մովսէս Հայոց կամօւղիկոսն այն արանք հերձուածին չէր (տա. հերձուած ինչ էր) յայտնեալ, ապա ընդ երկուսնայն հայրապետութեան Հայոց էր մեծ մարտ ընդ Մովսէս եւ ընդ Թեոդորոս կարող եւտիպոս, զոր փրկիողայպապան կոչէին. եւ ուղղափառքն աղարտէին զՀռոմոսին զամենայն կրօնս։ Իւր առեւեր ժողով Մովսէս իւր կողման վարդապետացն եւ հրամայէր ամենեւին ոչ հարցողել ընդ Հռոմոս հնազանդեալս քաղկեդոնական ժողովին, մի գիրս, մի պատկերս եւ մի նշխարս ի նոցանէ ընդունել։ Եւ այսով թեոդորոս եւս հրաման ժողովիւ եպիսկոպոսացն Հայոց, որ ի նորայն կողման, ի կարծոյ քաղաք. եւ ստէ. Պարտ է մեղաւնել կաթողիկոս։ Իւր անին զԵովհան ամ տեսնական, Էթեռնաքիցին եւ հնազանդեան քաղկեդոնական կրօնցին, եւ ոչ որ ի նոցանէ եղեւ խնդրող ուղղափառ հասաւորաց բաց յենկոյալ երանելոյ, որ քնաց ի նոցան եւ եկն առ Մովսէս կաթողիկոս, զոր աւախութեամբ ընկալան։ Մովսէս նստէր ի Գառնի կաթողիկոս, պատշաճեցին եւ Հռոմէայեցիքն Եովհաննու գիտութիւնը. սարան յԱւստոյ մտա միմեանս. եւ էր խռովութիւն ի միջի նոցա չընդունելով զԵովհաննու ձեռնադրեալսն։

Ապա Եւսեպ անառ իւղեւայ իւ Թադէոս ի Գրիգոր, որք ի Մովսէսի կողմանէն էին, զնայցն ի Դաւանայ եւ էին ի Ուրիշց գաւառն ընտելով յանապատս, զի կրօնաւորք էին. եւ պատս օւսուցանելն էթէ զպատկերս, որ յէկեղեցին նկարեալ էր բաց չնկարցէր եւ ընդ աշխարհական քահանայոս մի հարցողին։ Իշէս խռովութիւն ի գաւառին. եւ համբաւն հասաւ առ Մովսէս հայրապետն, որ իսկոյն գրեաց. թէ փութով այսրեն եկայք։ Իւր նոցա ոչ անայցնի հրամանս, այլ անոր գնացեալ բնակցին ի Աբրահմ Աբրահամական գաւառս։ Իւր հարցեալ հայրապետին զգիտանարս իւր, էթէ զհարց են այնք ամբողջս գործք, նոցա զոր վասն հռոմէայեպետին էր թուրքութիւն՝ ետուն պատճառս. արա Գրիգորն ՆԱՄԱԿ, Թէ Գ օր էթեոյն Խորիւն։

Իւր ի վաճաճել հայրապետին Մովսէսի եւ ի տիրելն խորհրդին Հայոց՝ գիտութեան երկրին. եւ նստուցին հայրապետ զԱբրահմ շինարար եւ ընտիր այր, որ զծողովն Բաղկիդոնի նախ եւրաք նըղիւք, եւ ապա ձեռնարդեցան։

Իսկ պատկերամարտաց, որ իրին յԱղանոս պողոտեցին զերկրի մեր։ Ապա Գարգամայալ տէրն կալեալ զերեսին արար, որոց անուանել ի թղթին են, եւ կապանք անել ի Հայոս. եւ եղեալ նոցա յանդիման մեզ, հարցալ թէ յոր պատճառս չընդունիք զմարմաշեցիլ Աստուծոյ զպատկերսն Եւսեպ պատմականի թէ Արտաշայ է պատուիրանաց եւ էթէ կապալաշեց է գործդ այդ, որոց զամենայն արարածս ի պարտն էր առեալ, մեք ոչ պաշտենք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիք հրաման ի Գրոց։ Ապա մեր յայս արարալով զՄովսէսականին ի խորանին նկարակերտութիւն, եւ զՍողոմոնեան տաճարին զանազան քանդակագործութիւնս՝ քնոյն նկարագրեալ եւ ի մեր եկեղեցիս։ Զայս եւ զտղթն նմանս ստացեալ զթիւրութիւն նոցա ուղղեցաք։

Այս պատմական տողերս, որոնք գրուած են ապահովապէս կամօտա կաթողիկոսի օրով, կարգալէ յետոյ, Վրթանիսի թղթոյն վաւերականութեան դէմ՝ ամեն տարակալայն փառաբան։ Վրթանիս գրած է զայն իրեն նամակ, ինչպիսի գրութեան ձեւէն իսկ կ'երեւայ, Մովսէս կաթողիկոսի օրով՝ կաթողիկոսարարի բաժանութեան (591)

Իւր Վրթանիս (էջ 336). «Եկեղեցիս ի Գրոցն ակամօք միայն լինի, իսկ զնկարսն ալք տեսնեն եւ ակամօք լինի, եւ որ արտիքն իմանան եւ հաստանայ։

վայր: Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնը այն վե՛նակի մէջ, ինչպէս իր ներկայիսայ այսօր, որ եւ իցէ կրօնական ձգտում չի պարունակեր իւր մէջ. հետեւաբար զոր եւ կուսակցական շահեր նկատել եւ այնպէս մեկնել: Մեծի յաղոցեաց գտնել լուծեալն բանալին: Գրեալ է ինչպէս ի վերջինս Վարդգէս Բերդու, որ իբրեւ շաշ Պոնտի 606-ին ի իւրեղայ Յուդայայ Մովսէս եղիւնդոսի. եւ յառաջաբան ընծայականով մը ուղղած է անոր՝ երբ տակաւին իր գտնուէր Յովհաննու Մկրտչի վանքը յՍտին Արագածուն:

Արաց եւ Լայոց յարաբերութեանց վրայ խօսած ժամանակ տեսնող մենք, թէ ինչպէս Մովսէս ինք զինք Յուդայայէն Յովհաննանք նետելով անպատշաճ գիմեց Վրթմանիս ձեռնառութեան, ինչպէս անկէ տեղեկութիւններ եւ հրահանգներ կրօնական այլ եւ այլ իրաց եւ քաղկեդոնականաց նկատմամբ — “Հրամայեցէք զբլէ եւ ուղբ (ցիշխանութիւնն Յուդայայ Նիկեացոյն վրան աղանդոյն քաղկեդոնականաց), զի նախանձաւոր են ուղղափառ. հաւատոյ, թող զի յաղանդոյն առաւել զդուշանան. եւ ինչ ի յեւթ իմա իբրեւ Քրիստ, (էջ 111): Վրթմանէ եռանդուն անձ էր. սիրով յանձն առաւ խնդիրն, ինչպէս իր տեսնուի իւր պատասխանի թղթեան (էջ 112), եւ բաց ի ցիշխանութիւնն Յուդայայ եկեղեցոյն զբլէ — “Զթուղթն զոր խնդրեցեր ի հայ լեզուսն, արարաւ. — գրեց նաեւ առանձին իւրատական թղթեր առ Մովսէս քաղկեդոնի ժողովոյն մասին: Այդ թղթերն մին կը կենայ թուրք Գրիգորի մէջ (էջ 112), երկրորդն է առաջկայս: Ասոր յայտնի անկարկութիւն կ'ընէ ինքնին Վրթմանէ իւր ընծայական յառաջաբանի մէջ, ուր իր զբլ. “Ստորագրութիւն իրացս եղելոց՝ յորոց պահանջեցեր յինն, ո՞վ սիրելի եղաւոր եւ նախանձաւոր ուղղափառութեան հաւատոյ (այս. հաւատոց), զի այլեւս ի հաղորդութենէ ուրացողաց ճշմարիտ հաւատոյն” (էջ 1): Այս տեղ “սիրելի եղաւոր. Մովսէս եւ, որուն համար Վրթմանիս նկարագրական բացատրութիւնն եղած է “նախանձաւոր ուղղափառութեան հաւատոյ”, եւ նաեւ այլուր շատ յաճախ այսպէս սովորութիւն ունի կոչել. առ Մովսէս Վրթմանիս առաջին թուղթը կը սկսէր. “Զգիւր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ... ուրախացայ զի նախանձաւոր էք ուղղափառ հաւատոյ” (էջ 112, 130, 135): Նշոյնալ “ուրացող” վերադիրն յատկացուցած էր Արաց. “ապա թէ յերկարե ինչ յամառութիւն ուրացողն (Արաց)...” (էջ 135) կը գրէր Վրթմանէ Մովսէսի:

Վրթմանիս նպատակն եղած է գրութեանս մէջ իւր “սիրելի եղաւոր, ծանօթացնել ժամանակակից կրօնական բանավեճերու ուղ եւ ծուծը, հիմք միաբնեց Տայեացեանքով զլեւաւորաբար քաղկեդոնի ժողովոյն գումարման պատճառն եւ անոր սահմանած վարդապետութեան նետարական ծագումը՝ Յիմովեոս Վուզի Հոփածոսովնա աղգեցութեամբ: Հետեւաբար իբր այսպիսի ալ նկատելու է զբուռնքին առաջին մասը, ուր երբեք նախաւոր նպատակն ընտրուած չէ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնն իր մէջ՝ գրելն, ինչպէս այս զգալն է նաեւ

Հեղինակին բացատրութիւններէն. էջ 15. “Բայց էր ինչ աստառաւոր եւ յիշատակի արժանի, այլ վասն առաջինս՝ յոր գիմեցն այլու՞մ ժամանակի թողոցը, իմէ՞ ումեք փափաքել թուեցի գիտել”, էջ 5. “բազում եւ այլ հայ հայուցութիւնն խոսեցաւ, զորս յորժամ զորառ արաքեակցացն զգտնի ի մէջ բերցուր, պատմեցուր զգովանգանն, բայց այժմ է եկելուն Գիմեցը... Բացատրութիւններ, որոնք առեկի կարեւոր կ'ըմէ՞ ինչպիսի ունին, քան պատմուածք, եւ հոն կը հրաւիրուի ընթերցողին ուշադրութիւնը: Եւ արդէն, ինչպէս վարք պիտի տեսնենք, Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնը հոս թերի կ'աւարտուի:

Առ այս զբլած են զՎրթմանէ. “նախ Առաւելոյ ահագին սպառնալիք գատատաննին, զի մի պարտաւորեցայց” թագաւորանել (թագաւորեցաւ) ի թուով սիրողը՝ ասուգապէս կամեցողէք ծանախել զճշմարտութիւն իրացդ: “Երկրորդ անգամ ոմանց պարտութիւնն եւ լեզուաց յանդիմութիւնն, որը ոչ երկնին շարն բարի տեսէ... Երրորդ անգամ՝ զի որ յիմարաբանն առնեն պատասխանի՝ թէ յառաջ ժամանակաւ եւ անհիմառաւ զգործեցեալն, միանգամայն են զգործաւորն, վասն այնորիկ անպարտ եմք ի մեզաց, թէպէտ եւ հաղորդեմք՝ յանդիմանելու կշտամբիցին (այս. կշտամբիցն), եւ ծաւնիցեն իբրոսուտ անձանց՝ յայնպիսի ընդունայնաբան պատասխանեցին, Շարժառիթներ, որոնք միայն հայ հայոցն վրայ կրկային գոյութիւնն ունենալ. եւ այնպիսի ժամանակ մը, երբ կրօնական վեճք կը յուզուէին: Վրթմանէ իւր խօսքերուն ոյժն այնպէս մեծ եւ համոզեցեցողիկ կը կարծէ ընթերցողին վրայ՝ “յորում իմէ՞ թուղ ինչ ծանախ (այս. ծանախել) աստուծոյ պաշտութեանն եւ ջերմութեանն նուազ գիտութեան Բերիտոսի հաւատոցն կացցէ, որ կարգալէն վերջը “իբրեւ ի միմայ հայո ի բաց գաղեցին”, պիտի նշուի անհաւատներն (էջ 2): Ի վերջ ընծայականին իրեն ընտել պատրաստակամութեամբ կը համարձակեցնէ զՄովսէս, որ եթէ իւր գրուածքին մէջ ինչ ինչ անիմանալի մնայ՝ “միւսանգամ ի ձեռն բանից կամ՝ զորոց անգամադարար” հարցնէ, “վասն զի քեզ կարի զգուշալի է եւ մեզ ոչ ինչ զանդաղելի, զիմաստաւոր հարցուածս լըց աստուածաւոր մտացդ՝ բռնկել” (էջ 2):

Թէ այս ամբողջական պատմութիւնն սպառնալիքներու մասանց բաժանուի է, ասուգապէս թեմա՞ր կրնար պատասխանել: Հաւանական կը կարծեմ մեկնութիւն. Մովսէս եպիսկոպոս Վրթմանիս այս գրուածքը զեռնգած է թուրք Գրիգորի մէջ անմիջական իւր առ ինչեղեցին Յուդայայ կեղծած շրջաբերականին վերջը: Բայց յընթացս ժամանակի առաւել մասը ինկած է Չեռաքարին մէջ, ինչպէս այս պատահած է նաեւ. Կիւրիսին առ Արամհամ Գլթիթի մէջ: Այլ թէ էրբ եւ որ ձեռագրին մէջ, կարելի չէ բռնէ: Իրողութիւնն այն է որ պակաս մը զգալն է այսօր:

1 Այսուր ըսած է. “Բայց վասն ինչորոյն զպատճառն ընթերցուածսն են ուղղափառ պատասխանութեանք...” Թուրք Վրթմանիս առ Մովսէս. 141:

2 Ստուգութեան կարելի է ըսել որ Առաւելոսն

Արժանէս իւր այս գրուածքին վրայ երկու անգամ՝ անհարկութիւն ըրած է առ Մովսէս թղթին մէջ, ուր կ'ըսէ. «Ետու բերել զՊատճառս ժողովոյն՝ եւ այլ Հաւատարմ Հաւատոյց գերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմահաց Հերձուածողացն եւ զյուրովագոյնն այտի տեղեկացիք» (էջ 118)։ Եւ երկրորդ անգամ՝ նոյն այդ պատճառին վերջը՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ գրուած մատենաներն եւ թղթեր մատենանշելով՝ այսպիսիններէն մին կը ներկայացընէ նաեւ իւր «պատճառն իսկ» (էջ 126)։

Այս խօսքերէն կ'երեւայ թէ Արժանէս իւր այս թուղթը նաեւ Ցուրառուայ իշխանութեան խաւարած է՝ բայց ասոր վրայ քիչ մը յետոյ։ Արդեօք Մովսէսինը խորագրով եւ ուր զետեղած էր թուղթն թղթոց Գրքին մէջ, եւ կը կարծեմ թէ զետեղած ըլլայ իւր առ Եկեղեցին Ցուրառուայ կնիցած թղթին մէջ՝ բայց այն խորագրով՝ ինչպէս սովոր էր ի մէջ բերել Արժանիսի գրուածքները. ասոր հետքն է ապահովապէս թղթաց Գրքի մէջ տեսնուած խորագիրն. «Պատճառք Գ. Ժողովոյն Մովսէսի Արաքուղապետ եպիսկոպոսի»։ ուր պէտք չէ բնաւ կարծել թէ անհարկուած ըլլայ իրեն հեղինակ «Մովսէս»։

Մեր նորարար Հաստատութեան դէմ պիտի յարուցուին բնականաբար պէսպէս առաքելութիւններ եւ պիտի խնդրուին ապացոյցներ, աւելի քան որ ցայժմ ի մէջ բերինք։ Սակայն մեր աշաց իրք այնպէս պայծառ են, որ ըստ ինքեան բոլորովին անպէտ կը թուի նորանոր ապացոյցներ կուտելը, եւ համարելով թէ է նաեւ այն ամենուն աշաց նման պայծառութեամբ պիտի պարզուի, որոնք մեր տեղեկութիւնէն յետոյ անգամ մը երկու գրութիւնք ձեռք կ'առնուն կարգաւ։ Այսու հանգրծը բանաւորութեան առջեւ պարտաւոր կը մնանք միշտ կարեւոր ապացոյցներն հատուցանելու։

Ար բաւականանալը մասնացոյց ընել միայն հետեւեալ երեք կէտեր։

ա. Երբո՞ք իրենց անհիմն իրաւունքով իրենց Եկեղեցին թողովոյն պատմութեան կատարածը եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սկիզբը կը հնչեն այսպէս.

Քաղկ. ժող.

Եփես. ժող.

Արդ յետ փոխելոյ յաւերտան եւ յառաւանդաւ հաճոյ կենաց պանդխտութեան երանելացն թեո-

Այլ զի առաջի կայր աշխարհի զմեծ եւ զան միութար ուղի տեսնել վասն մեղաց մերոց, զինի սուղ

Օրինակն չէ յառաջացած այս, այլ աւելի կանխ ի նոյն իսկ Ռ. Խոսեանի ժամանակ։

1 Զպագիրն ունի Հոռ «Ժողովոյն», զոր փրկական կը համարին եւ հակառակ հեղինակին մտաց. հեղինակին ըսելէն է Հոռ. կը խաւրած Քաղկեդոնի իւրաքանչեւ, եւ ոչ իւրաքանչեւ։ Այստեղ Ձեռագրին ընթերցուածը ճշդօրէն համար զեմելով Անտոնեան Մեծ հարց Գի. անապետ Գեոր. Զ. Ի. Ա. Ստեպանին ընդունեցայ սերոյստայ պատառ-խան մը՝ (Թղ. 11 Յունիվ. 1910). «Այս Ձեռ գրութիւնը ճիշտ է, ձեռագրոյն մէջ «Ժողովոյն» գրուած է, բայց այստեղ երկրորդ ձեռքը մը սրբագրուած է «Ժողովոյն» չի վրայ նոր չ մը գրուելով։

2 Կ'անհարկուի Քաղկեդոնի ժողովոյն հետեւ ութ ինչը

Քաղկ. ժող.

Եփես. ժող.

գոթի թագաւորի բարեկաշտի, եւ կիւրեղի եպիսկոպոսի Աղքատագրի. եւ նապ առ իւր Ցէրն հետաւան զի որքի ոչ գոյր թեոքոսի թագաւորութիւնն քեան անկ էր . . . զգրակն Երրորդութեանն հար եւ Որդոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ։

Ինչ ժամանակի երանելին կիւրեղ հրաժարեալ է հետաւան առ իւր Ցէրն հետաւան զի որքի ոչ գոյր թեոքոսի թագաւորութիւնն քեան անկ էր . . . զգրակն Երրորդութեանն հար եւ Որդոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ։

Այս տեղ երկու գրուածներուն ներքին կապակցութիւնը պարզ կը տեսնուի. երկրորդն շարունակութիւնն է առաջինոյ վերապահին։

Բաց ասոր կը ըրացընեն զերար. Արժանէս Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան մէջ, էջ 15, կը գրէ թէ Նեստոր «բազում եւ այլ Հայ Տոյոյութիւնս խաւեցաւ, զորս յորժամ զորս զգրուեցան զՆեստորի ընդ ի մէջ թերթոյ, պատմեցաւ զթուականին. բայց ոչ մի մեղեմն զԻստոյն»։ Ուր կը ճեպէ հեղինակն. ուր պիտի ձառէ «զորս աղանդացոյն զբանս»։ Անպատասխանի պիտի մնան հարումներս, եթէ չենթադրենք շարունակութիւնը «Գ. Ժողովոյն պատճառին» մէջ ի Գիւր Յիւլիոյ։ Այս գրութիւնը կը պարզէ ամենայն ինչ, Հեղինակը կը գիտէ ի նպատակն՝ ի ճեպակն՝ պատմել Քաղկեդոնի ժողովոյն սկզբնաւորութիւնը. այն տեղ առիթ պիտի ունենայ նաեւ Նեստորի աղանդացոյն, այս է Քաղկեդոնականաց վրայ խոսելու. երբ ի մէջ պիտի բերէ նաեւ Նեստորի վարդապետութեան հետ համեմատութիւն մը եւն (Հմտ. Գիւր Թու. 121—123, 115)։

Բ. Հոս ցեղիքն անիկ նոյն—նիւն. ասոր վրայ վերագոյն խօսեցանք արդէն, որով աւելորդ կրկնութենէ խոյս կու տանք։

Գ. Ո՞ր նոյն—նիւնը գրե—նիւնն է Արիւնդի իրենց մէջ այնպէս արդիւնդիման է, որ ամէն ընթերցող զիրար պիտի կարենայ զգալ, բաւեր, զարձուածքներ, ժողովրդ եւն ամէն էջ վրայ նմանելի են հոս եւ հոն։ Հոս կէտ մը ուշադրութեան արժանի է սակայն. ինչպէս առիթ պիտի ըլլայ ըսել, Արժանէս աշաց առջեւ աղբիւր ունեցած է Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան համար հնագոյն հայերէն գրութիւն մը, զոր շատ քիչ փոփոխութեամբ համառոտած է միայն Այս պատճառաւ ալ բուն պատմական մասը՝ առանց ընծայականի, ուսեղ լեզուաւ մը եւ ոճով գրուած է, քան որ Արժանիսի յատուկ է։

Բաց ի այս յինքեան բաւական ապացոյցն, գրութիւնն Արժանիսի ընծայելու ունիւր յորիչ պատճառներ ալ։ Մովսէս Արժանէսէն կը խնդրէ, որ ինչպէս Քաղկեդոնի ժողովոյն սկզբնաւորութեան պատմութիւնը ծանօթացուցած է, նոյնպէս ծանօթացընէ իրեն յետագայ դարերուն մէջ առած կերպարանքը. «Բայց յետ ի բաց բարձրութեան սահմանի հրեական ժողովոյն բարեպաշտ թագաւորացն երանելոյն Չենտի եւ Անաստասայ՝ ոչ գտի ուրեք, թէ որպէս դարձան նորոգածութիւնն շարժեաց կործանեաց զբազմ եկեղեցիս, եւ կամ ի ձեռն որոյն. որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնք

Պատմ. Նիսիս. Ծ.

Վոմիտաւ. 215.

Իւ. զի մի կարաւ տեւել
 որ զսորո հայհոյութիւնս
 յայլմէ լուել կամեցեալ
 ասացից կարճառաւանդ
 սուղ ինչ. Ոչ է, ասէ, ար-
 ժան եւ. պարտ զՄարիամ
 սուրբ կոյսն Աստուածա-
 ծին խառնովանել, այլ
 մարգարէն. եւ ոչ զիսա-
 եան Քրիստոս Աստուած,
 այլ տաճար եղեալ Բանին
 Աստուծոյ. եւ զԲանն ոչ
 խառնովանել մարմին եղեալ
 բաւ աւետարանին աւան-
 զութեանն, այլ ի մարմնի
 բնութի՛ զուգադատին. զնա
 կամեցաւ ցուցանել, կամ
 նուազեալ ինչ մեծագոյն
 միւսն ի սրբոցն եւ ի հո-
 գեկիր արանցն Բաղուս՝ եւ
 այլ հայհոյութիւնս խա-
 սեցաւ զբոյ յորտմ զաւ-
 րա զազանդակացն զրանս
 ի մէջ բերցուց պատմու-
 ջոց զզովանդակն. բայց
 այժմ ի ճեղեղան գիմու-
 ջոց:

Համեմատութենէս կը տեսնուի թէ Վոմի-
 տար ծանօթ բնագիրն աւելի միաբան է փիլոսոփե-
 եան խմբին, բայց այս խումբս ենթարկուած ըլլա-
 ւով ինչ ինչ փոփոխութեանց՝ Աբրահամեան խումբը
 կը լրացնէ: Արդեօք Վոմիտաս այս սողերը ուղղակի
 Վրթանիսի գրութենէն զբաղած է, թէ անոր աղ-
 բերէն: Վրթանիս չի կրնար ըլլալ, քանի որ ի մէջ
 բերած է նաեւ Վրթանիսի վերինն սողերը՝ բա-
 զուս՝ եւ այլ... որ ուղղակի Վրթանիսի գրու-
 թիւնն ցոյց կու տայ: Ուշագրութեան արժանի է
 նաեւ այն, թէ թղթոյս հեղինակն Վոմիտաս է թէ
 Վրթանէս: Վրթանէս ինչպէս Աբրահամու օրով
 անոր քարտուղարն եղած է, նոյնպէս Վոմիտասի
 օրով կրնար քարտուղարութիւնն շարունակած
 ըլլալ: Բայց առ այս չունինք բաւական կուռնաւ:
 Հ. Սարգիսեանի անձանօթ մնացած է զարմանալի
 կերպով Վոմիտասի այս փոխառութիւնը, թէ եւ իւր
 ուսումնասիրութեան միջոցին ձեռքէն ունեցած է
 Վոմիտասի գրութիւնս (էջ ԺԹ. Ծն. 1.):

Մեզ կը մնայ այժմ պատասխանել թէ ինչ
 արժէք ունին Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան
 ճառարտ տեսնուած անուններն՝ Փիլոքսենոս, Վո-
 միտաս, Աբրահամ եւ Վալազան:

Մեզի հաստատուն հիմ ընտրած է կանխաւ,
 թէ գրուածքիս հեղինակն Վրթանէն է, գրուած է
 խնդրոյ Մովսէս եպիսկոպոսի՝ անհարազատ խորա-
 գիրներ կը համարինք բոլորն ալ՝ բաւ կամք յերեւ-

է գտուր Վոյս Մարիամ Աստուածածին խոստովանի...
 աւանդութեանց, այլ ի մարմն բնական, այս ինքն ի
 Մարիամն ծնիցիւն մարդոյ... նուազ ինչ մեծագոյն օմէ
 սրբոցն եւ ի հոգեկիր արանց: Յոգ. 23 բանս:

Նետար. . . անդուռն
 բերանով ասէ. Ոչ է պարտ
 եւ արժան զՄարիամ սուրբ
 կոյսն Աստուածածին խա-
 ռովանել, այլ մարգարէն,
 եւ զիսալեան Քրիստոս ոչ
 Աստուած, այլ տաճար եւ-
 զեալ Աստուծոյ Բանին,
 եւ զԲանն ոչ խառնովա-
 նեալ մարմին եղեալ բաւ
 աւետարանին աւանդու-
 թեանց, այլ ի մարմնի
 բնական. այլոքն ի Քրիս-
 տոսն ի Մարիամայ ծնի-
 ցելոյ մարդոյն, զուգապա-
 տիւ զնա կամեցաւ ցուցա-
 նել, կամ նուազ ինչ մե-
 ժագոյն միւսն ի սրբոց եւ
 ի հոգեկիր արանց. եւ բա-
 զուս զապանդարացի բանս
 ի մէջ բերիցուց պատմու-
 ջոց զզովանդակն:

րուած: Նախաբար, գրուածքս թղթոց գրքէն
 բաժնուելէն յետոյ՝ անխարաքիբ զետեղուած էր
 ճառքնորենքու մէջ, ինչպէս այս կը տեսնուի Վե-
 նետիկի, Պարսի եւ Եմիսածնի շեռագիրներու մէջ:

Բայց թերեւս հիմ մ'ունեցած ըլլայ Աւա-
 քելոյ վանքի օրինակն Փիլոքսենոս Նարոկայ (Յե-
 րասիսոյ) եպիսկոպոսի (485—519) ընծայելու, եւ-
 թագրութեամբս թէ ունեցած ըլլանք Երբեմն Փի-
 լոքսենոսի գրուածքին հին թարգմանութիւն մը
 եւ Վրթանէն անիկ օգտուած ըլլայ: Յիրաւի ու-
 նեցած ենք Փիլոքսենոսի գրուածոց հին թարգմա-
 նութիւն մը, այսօր անհետացած, բայց թէ իր
 գրքէն նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւն մ'ալ
 ունենք, զայս չենք կրնար հաստատել: Իւ բն-
 չանբաւական Փիլոքսենոս գրած է այսպիսի բան մը.
 . . Սարգիսեանի հետազոտութիւնը ժխտական
 պատասխաններ. աղեամբք ալ զոնն ցոյսօր փի-
 լոքսենոսի գրուածոց հրատարակութեանց մէջ
 նաեւ գրութիւն մը լոյս չէ տեսած: Բայց այս նշան
 չէ ի հարկէ, թէ Փիլոքսենոս չէ գրած ստուգիւ նման
 մը, վասն զի Յերասիսոյ եպիսկոպոսն ունի զեւ
 անիկա անտիպ գրութիւններ ալ, որոնց մէջ կա-
 ռիւի է թէ ըլլայ նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն պատմու-
 թիւնը: Այսպիսի գրուածք մը պարունակեն թերեւս
 Փիլոքսենոսի հետեւեալ անտիպ ճառքս, զորս կը
 յիշատակէ G. Bickell Բիւզճէի հրատարակու-
 թեան վրայ գրած մատենադասարանի մը մէջ, "20
 դուռն ընդդէմ՝ Նետարի. . . եւ "վասն աղգի աղգի
 հերձուածոց": Նման գրուածք մ'ալ կը յիշատակէ
 Fr. Baethgen³ Բրիտանական Միւսէնիկ Add.
 12163 շեռագիրն մէջ, որ նոյնպէս չէ առնուած
 Budgetի հրատարակութեան մէջ: Այս կէտը կրնայ
 ստուգուիլ մի միայն յիշեալ գրուածոց հետ մնոր
 համեմատութենէն ետքը: Բայց Վոմիտաս անունն
 եւ "խնդիրը" բոլորովին անձնական կը մնայ, Վրթա-
 նէս գրած էր 606ին, մինչ Վոմիտաս 611էն յետոյ
 կաթողիկոսացաւ:

Հաւասարապէս կրնանք ջնջել նաեւ Աբրա-
 համու եւ Վալազանայ անունները խորագրի մէջն:
 Բայց Աբրահամու պէտք է շնորհել հոս յատուկ
 ուշագրութիւն:

Ինչպէս Հ. Սարգիսեան գիտած է արդէն,
 եւ հարեւանցի ակնարկ մը տեսնելի կ'ընէ, Ա-
 բրահամու անունն կրող օրինակը նոր խմբագրու-
 թիւն մը կը ներկայացընեն. խմբագրութիւն մը,
 ուր յապաւուած է ընծայական յառաջարանը,
 փոփոխութեան ենթարկուած է — թէ եւ փոքր —
 մարմինն՝ նոր յաւելումներով, վերջէ կցուած է
 յաւելուած մը փոքր Սոկրատէն: Երբ տեղի ու-
 նեցած է այս նոր խմբագրութիւնը եւ ավ է Ա-
 բրահամ: Հ. Սարգիսեան այս հարցումներս մանր
 ազատելով կը յարգի հոն, թէ Աբրահամ Մա-
 միկոնէից եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Յովհ. Գա-
 բեղինեցւոյ օրով 533—550 (էջ 27): Բայց այս տա-

¹ E. A. Wallis Budge: The discourses of Philo-
 xenus, Bishop of Mabbogh. London 1894. 80 Հատոր Ա.
 էջ 2 + 825, Հատ. Բ. էջ 278 + 597:

² Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgen-
 landes, 1897, էջ 79:

³ Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1882, էջ 122:

Այս տեղ ունենում է բառական նմանութիւնը, հետեւաբար նաեւ սկզբնապատճառը. վերնուէն է ելին— իշխեր— ալ գրիւք, եւ ասիէ է ահա լեզուի եւ ոտի նշոյնութիւնը, Այսուհետեւ միայն հնարաւոր է հասու ըլլալ ըստ պատշտմի նաեւ վերջանիսի առ Մովսէս Ա. Թղթի մէջ (էջ 112) ակնարկուածին. «Իսկ որ ի բազմոցն փութայք շահարութիւն, ցանկայի է. եւ որ յընկերսրութեանն ընթանայք աւգուտ, տնէշալի է, թէ Ու խնդրեմ զանձին աւգուտ՝ այլ զբազմաց, դի ապրեսցին, Ջլթուղթին (Ու—իտ. 37. «զլթուղթ»), զոր խնդրեսցեր ի հայ լեզուսն արարի» (Ու—իտ. «ի հայալեզուսն, առնեմք շնորհիւն Աստուծոյ»)։

Բայց քննութեան խնդիր կը մնայ պարագայ մը. Մովսէս տուած է շրջադարձական այս գոյնը՝ յանուն իւր շրջելով վերթանիսի թուղթը, թէ ինքնին վերթանէն այնպէս իբրեւ Մովսէսի բերնէն գրած է, այս ձեռի մէջ ազգազգոյն համարելով խոսքերուն ազգեցութիւնը. գրելին հաւանական կը համարիմ, նկատելով որ, ինչպէս բոնք արդէն, հոս Մովսէսի կենսագրական գծերն քաղուած են առ վերթանէս Ա. Թղթին՝ բառացի, որ երկրորդ անձի մը քով միայն մտածելէ է։

Այս Թղթին մասն է «Պարսիս Գ. Ժողովն», գրութեան կից հաստատած «Եւ որ յանդիմանէն եւ ղգովն», եւն տողէն սկսեալ (Գլխ. 126—127), ինչպէս կը ցուցնեն կապակցութիւնն եւ գրութեան շէշոր, որ յոք. երկրորդ գէմբով է, ինչպէս էր առաջին մասին մէջ։

(Ը—բռն—իւլի)

Հ. Ն. ԱՎԻՆՆԸ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

ԵՐԿՈՒ ՌՕՍԸ

Ներկայ գրութիւնս երրորդ մասն է Ս. Մեսրոբի եւ Հայերէն գրերու պատմութեան վրայ խօսող ընդարձակ աշխատութեանս, որ 1905 թուին աւթմանացաւ Լեւոնտեան միջանակին Մոսկուայի լազարեան մեմուարանի կողմէն՝ քննութեամբ Մեծ. Ոստջնապետ Պր. Գր. Խալաթեանի։ Գրութեանս առաջին մասը (Աղբիւրներ) արդէն նրատարակուած է Բարձր 1907, իսկ երրորդը (Ս. Մեսրոբի կենսագրութիւնը) դեռ մամուլի տակ է։

Ներկայ գրութեանս մէջ՝ որ միւս երկուքէն բոլորովին անկանու անշատ է, կը խօսիմ՝ ըլլող այն այբուբեններուն վրայ՝ որոնք Հայոց մէջ գործածուած են կամ իբր այնպէս կը համարուէին։ Ստոր նն կարգով ձաթեան, Խալդեան նշանագիր, Դանիէլեան, Յոն, պարսիկ, ասորի եւ վերջապէս Մեսրոբեան գրերը։

Գ Լ Ո Ւ Ս Ա.

Հալթեան գրերը։

1. Ով են Հալթեանը. 2. Հալթեան գրերը. 3. Հալթեան գրերու մտգումը։

1. Հայոց գրերուն վրայ խօսելու ժամանակ, ամէնէն առաջ պէտք է յիշատակել Հալթեան հայրը, որ վերջերս գիտական աշխարհին մէջ մեծ աղմուկ հանեց, իսկ տեսնելը թէ ի՞նչ են Հալթեանը — Եգիպտական մեհնարդար, ասորեստանեան եւ Խալդեան բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած է Հե, Hâte, Hatti, Hâti տնունով երկիր մը, որ երբայեցիք կը կոչեն Hittim (Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան մէջ դրուած է Բետա-ցիք)։ Այս երկիրը կը բռնէ զխաւորապէս այժմեան Կիլիկիան։ Հալթեաններու մասին յիշեալ արձանագրութեանց մէջ կան ինչ ինչ պատմական տեղեկութիւններ, որոնցմով կ'երեւայ թէ Հալթեան ժողովուրդը գոյութիւն ունէր Քրիստոսէ դեռ 1500 տարի առաջ եւ պատմական շրջանին մէջ պատերազմներ կը մղէր շրջակայ ազգերուն՝ Եգիպտացւոց, Ասորեստանցւոց, Ասորոց եւ Խալդեանց հետ։ Այս ազգը թողած է նաեւ յատուկ նշանագրերով արձանագրութիւններու խումբ մը, ուր կը պատմէ իր թագաւորներու քաջագործութիւններն ու աշխարհաշինութիւնները։ Մինչեւ հիմայ գտնուած է 60 Հալթեան արձանագրութիւն, բայց ոչ մէկ տեղ աւանդուած է Հալթեան գրերու բանալին։ Գիտունները զանազան ժամանակներ զբաղելով այս արձանագրութիւններով, ջանացին լուծուի տալ նոյն անձանցով լեզուին։ Ամէնէն յաջողը այս փորձերուն մէջ՝ կատարեց գերմանացի Ենսէն գիտնականը, որ այն արդիւնքին հասու թէ Հալթեանները ուրիշ բան չեն, բայց եթէ Հայոց ազգին նախնիքը, եւ Հալթեան արձանագրութիւնները ուրիշ բան չեն ներկայացներ, բայց եթէ Հայերէն լեզուին ամենահին վիճակը՝ ամենահին հայկական նշանագրերով։ Ըստ Ենսէնի հալթերը կամ հին հայերը մնալով Կիլիկիայի մէջ երբոր ժամանակ, Քրիստոսէ առաջ գէպի Զ. դարը գաղթեցին Կիլիկիայէն գէպի Խալդեաներու երկիրը եւ զայն նուաճելով՝ ըրին իրենց հայրենիքը, զոր եւ կոչեցին Հայաստան։

Աւելորդ կը համարիք մանրամասն խօսիլ այս խնդիրներու վրայ, քանի որ մեր ծրագրած սահմանէն դուրս է։ Բայց պէտք կը կարծենք հարկաւոր չափով խօսիլ Հալթեան գրերուն վրայ, քանի որ համարուած է հայկական հնագոյն այբուբենը։